

Miskolczy Ambrus

Román-zsidó identitásviták

avagy Mihail Sebastian „kettős élete”¹

Modern román író körül aligha dúltak olyan heves viták, mint Mihail Sebastian (1907–1945) élete és műve körül. A viták három hullámban bontakoztak ki. Az első hullám 1934-ben csapott fel, amikor megjelent a *Kétezer év óta* (*De două mii de ani...*) című regénye, a második 1935–44-es, a közelmúltban magyarul is megjelent *Naplója* 1996-os kiadása után, a harmadik 2009-ben Marta Petreu, kolozsvári filozófus monográfiája nyomán. A viták tétje az európai történelem egyik nagy kérdése: ki a bűnös a faszizmus térhódításáért és aztán a holocaustért? Miként ítéljük meg az áldozatokat? És miként a bűnösöket? Hogyan oszlik meg a felelősség? Milyen útja-módja van és lehet a lelkiismeret-vizsgálatnak? Valamilyen módon ezekre a kérdésekre adnak választ a vitázók, és ahogy ilyenkor lenni szokott, olykor többet árulnak el magukról, mint amit magáról Sebastianról és koráról mondanak. Célom nem annyira a vita anatómiájának bemutatása, mint inkább annak érzékeltetése, hogy miként lehetne többet megtudni az íróról és az emberről. Eljárásom a következő: meg kell nézni a kiadatlan kéziratokat, és azok birtokában újraolvasni azt, amit mindenki elolvashat: a regényt és a regényt követő támadásokra adott válaszát.

De lássuk először a regényt! Ennek formája napló, eredeti címe is *Zsidó napló* lett volna, de a *Kétezer év óta* cím jobban érezte a fő problémát: miként lehet olyan zsidó identitást és emberi magatartást kialakítani, amely kivezet a korabeli román világ labirintusából. A regény három évből idéz fel életképeket. 1923: az antiszemita diákzavargások éve, 1929: a nyugalom unalma, 1933: forradalmi várakozások extázisa. A naplóíró főhős diák, akit zsidó mivolta miatt megvernek, de nem kér zsidó társai részvételéből, elveti az önsajnálatot. „Gyűlölöm a zsidó szívélyességet.” (Eddig a megjelent szöveg. A kéziratban így folytatódik: „és ami ellen itt írom a leghevesebb tiltakozást”, és ezután következik, amit már a kéziratban is kihúzott: „és ami még szomorúbb, nem akarom elfelejteni, nem kell elfelejteni” – mármint ezt a tiltakozást.) „Az én dolgom, ha megverték”, olvassuk a regényben, a kéziratban pedig még ezt a keserű vallomást kiegészítette: „Ki kell deríteni, hogy a zsidó triviális szentimentalizmusa nem semmisíti-e meg összes nagy vagy kis tulajdonságát, ami egyébként jellemzi.” Olyan dolgokat hagyott ki Sebastian a regény végső változatából, amelyeket talán szégyellt, mert önsajnálatra vallottak. Megszépíti magát magamagának.

De némileg megszépíti a Professzort is, aki a regény kulcsfigurája. Ő a leginkább valószínűs személyről mintázott és valószínűs személyre ütő alak, prototípusa Nae Ionescu. A kor legnépszerűbb egyetemi tanára. Filozófiát tanított, metafizikát és logikát valamiféle

---

¹ Tanulmányom egy nagyobb öt éves munka rövid változata. Ezért a jegyzeteket elhagytam. A legújabb Sebastian-vita bibliográfiája megtalálható Laszlo Alexandru: *Mihail Sebastian pe masa de operație*. Holocaust, 2010. II/1. sz. 186–199. (http://193.226.7.140/~laszlo/ArticleInPresa_ro.htm) – letöltés: 2009. XI. 25. – bibliográfiájában.

kérdve kifejtő módszerrel dialogizált hallgatóival, akik az okfejtések részeseinek tarthatták magukat, felszabadultak a tankönyv-filozófia nyomása alól, levetették a jellegzetes román kisebbségi érzést, Európában érezték magukat, nagy szellemi kalandok részeseinek. Előadásai társadalmi és politikai eseményszámba mentek. Nae Ionescu olyan filozófiát hirdetett, amelynek központjában az Élet áll, az embernek az Élethez, a körülményekhez kell igazodnia, úgy, mint egy közösség része, mert szerinte az individuum helyét elfoglalta a kollektívum, a liberális demokráciák világa elavult, a parlamenti képviselői rendszereknek befellegzett. Eljött a teológusok és az egyszerű emberek kora. A kollektivisták világ nem zsarnokság. Az új vezetők a körülmények emberei, a kollektívumot fejezik ki, az ő érdekében járnak el. Eszközük a tömegpárt, és ők a tömegpárt eszközei. A tömegek diktatúrája valójában konszenzusos elitdiktatúra, olyan, amelyet az elit el tud a tömegekkel fogadtatni, a történelmi hagyományokhoz és mentalitáshoz, hagyományos beidegződésekhez igazodó mítoszokkal, a mítoszok által gerjeszhető extázissal. Mussolini mítoszt tudott teremteni, és mítosszal vezetni, kifejezve az olasz valóságot. Sztálin nem olyan okos, mint Trockij, de a kommunista utópiával szemben az ortodox Oroszország valósága érvényesült, amikor legyőzte ellenfelét. Ionescu az ortodoxiát ötvözte a maga etnikai, kollektivisták nacionalizmusával. Isten hívó szavát csak nemzeti keretben lehet megélni, tehát a román választott nép, Jézus Krisztusé, aki szenvedésével a megváltó szenvedésre adott példát. Először a parasztpárti Maniutól várta el a kollektivisták diktatúra bevezetését, de miután kiderült, hogy ez a parlamenti alkotmányosság elkötelezett híve, elfordult tőle. Carlista monarchista misztikát kezdett hirdetni, azt, hogy a korábban a trónról lemondott Károly lépjen trónra. Lapjával, a *Cuvântul* lal hatalmas sajtókampányt indított, és mivel a vállalkozást siker koronázta, Károlyt megváltóként fogadták, a professzor a kamarilla tagja lett. 1933-ban azonban a király a liberális G. I. Ducát nevezte ki miniszterelnöknek, és most ez ellen indított kemény sajtókampányt Nae Ionescu, és összeállt a Vasgárdával. Ezt a miniszterelnök betiltotta, mire három gárdista lelőtte. Ezután több ezer gárdistát, köztük Naét is letartoztatták egy rövid időre, és négy évig elég stabil liberális uralom következett, sokkal stabilabb korrupcióval. Ebbe az is belefért, hogy a király igyekezett engedékenyebb magatartást tanúsítani a Gárda mozgalmával szemben, de miután ez „Mindent az Országért” pártként indult az 1937-es választásokon, és a harmadik helyet foglalta el, felborult a hagyományos hatalmi struktúra. A király ezért Codreanunak miniszterelnökséget ajánlott cserébe a kapitányi tisztért, amit a Kapitány nem fogadhatott el, mire 1938 májusában hamisított „bizonyítékok” alapján 10 év kényszermunkára ítélték, majd aztán a király még novemberben meggyilkoltatta Codreanut és 13 társát, azt hitte, lefejezi a Mozgalmat, és elejét veszi annak, hogy a német befolyás exponense legyen. A Professzor, aki időközben gyanúsán meggazdagodott, állítólag náci pénzekből, 1939-ban felajánlotta a királynak, hogy a szolgálatába állítja a jobboldali szélsőséget. De nem vették komolyan, nemsokára szívroham vitte el, bár sokan azt hitték és hírlelték, hogy a király megmérgeztette. Így nem érte meg 1940 szeptemberét, amikor Károly királyt elkergették, az ifjú Mihály lépett a trónra, és Ion Antonescu generális diktátori hatalmat ragadott magához, a Vasgárda is a hatalom részese lett, amíg a generális 1941 januárjában véresen le nem számolt szövetségeseivel, hogy 1944. augusztus 23-ig „vezetőként” (conducător) gyakorolja a hatalmat, amíg Mihály király el nem fogatta, és Románia átállt a győzedelmeskedő szövetségesek oldalára.

Ez a Professzor volt Sebastian pártfogója, 1933-ig. Addig páratlan lehetőséget nyitott előtte, amikor felvette lapja, a *Cuvântul* szerkesztőségébe, azzal az utasítással, hogy „Írj, amit akarsz!” Sebastian érettségi dolgozatával lopta be magát Nae Ionescu szívébe. A regény Professzora pedig előadásával nyerte meg a naplóírókat. Olykor talán jobban sikerült a regénybeli előadás, mint maga a valóság. A regény kéziratában még a könnyed

és frivol Nae is megszólalt, de kihúzta: „A dolgok megismerése nem jelenti azok siettetését. A legjobb megfigyelési pont nem a generálisé, hanem közkatonaé. Fiúk, csak azt akarom mondani, hogy a realitásokat nem tudod kívülről megismerni, úgy tekintve, mint valami előadást, ami hatalmad alatt áll, ellenkezőleg, alá kell magad vetned nekik, velük mervo. Így találhat ki a filozófia, ami módszer, magyarázatokat, számomra a filozófia csak a dolgok megfejtése. A világ nyitott könyv. Ha tudsz olvasni, akkor olvass. Ha nem, légy filozófus.”

Ezt a beszédet talán azért hagyta ki Sebastian, mert túlságosan is jellemző volt Nae Ionescúra. Alighanem komolyabb Professzor kellett a regénynek. De a hagyományos formális logikát kárhóztató Professzor megszólalt a könyvben: „a logika az intuíció rendszerezése”. A politikai gazdaságtan előadások is autentikus Nae Ionescu-megnyilvánulásokként hatnak, megtudjuk: értékrendszerünk mélyen mesterséges, a monetáris válságok a régi világ összeomlását jelzik, nem a pénzügyi rendszer omlik össze, hanem egy történeti rendszer, egy egész struktúra, túl sok absztrakcióval élünk, elveszett a föld a lábunk alól, az életformák elembertelenedtek, azt „hittük, hogy köztünk és az élet között mi döntünk”, ezt Descartes hitette el velünk, ezért most mi fizetünk. „Félek attól, hogy eljött az egyszerű emberek ideje. Azaz egyáltalán nem félek. Örövendek ennek. Láttuk, az értelem mit tudott tenni és hová visz minket. Most bűnbánóként, megkeseredve, három évszázad fáradtságával visszatérünk az egyszerűség és az élő élet erdejébe. / Ezt obskurantizmusnak hívják. Annál jobb.”

Érdekes, hogy Sebastian regényének első változatában még nem szerepel a Professzor fiziokratákról szóló előadása. Ebben a fiziokratizmus romantikus, fantasztá tévedés, de alap gondolata „helyes”, mert „gazdaságuk a földről indul és oda tér vissza. Íme egy paraszti eszme, egyszerű életeszme, a biológiából jön, a hétköznapi ember egyik legtermészetesebb intuíciója.” És ha „mi irányt vettetek, felleljük egy napon ezt az igazságot, amely visszavisz a földre, ez mindent leegyszerűsít, és új rendet teremt, nem olyat, amelyet mi találtunk ki, hanem olyat, amilyen belőlünk sarjadt.” Ma mindez zavaros metafora halmazként hathat, de a kaos és bizonytalanság légkörében reményt kínáló emberi szóként hatott. 1929-ben a regény naplóírója mérnökként dolgozik egy angol kőolajkitermelő vállalatnál, amely viszont erősen károsítja a környezetet, a szilvafák nem teremnek, a Professzor pedig a szilvafák pártján agitál az iparosítás ellen. 1933-ban két nagy probléma került előtérbe: az antiszemitizmus és a diktatúrát megelőző forradalom. A parasztok szétverik a szondákat, a csendőrök belelőnek a parasztokba. A Professzor triumfál: „Tíz évig a szondák beszéltek, most a szilvafák beszélnek.” A nép nevében szól: „Egy egész történelmet égettünk le, nem három szondát.” A szondák szimbólumok, a modern román történelmet jelképezték. Szimbolikus tevékenység az is, hogy a mérnök naplóíró ennek a Professzornak épít házat a snagovi tó partján. El is készült, úgy tűnt, hogy a Professzor otthon érezte magát benne. A regény vallomással zárul: „Öröm építeni és még nagyobb, ha az ember megválnak attól, amit felépített. El fogjuk felejteni egymást én fehér snagovi villám, te azért, hogy mindennap élvezd a széles ablakokon át besütő a napot, én azért, hogy új falakat emeljek, jókat, amelyeket szintén átadok a feledésnek. Íme, itt válnak el útjaink: az vagy, amit magamnak álmodtam, hogy én leszek – egyszerű dolog, tiszta és nyugodt, minden évszázadnak egyaránt nyitott szív.” Ez a vallomás figyelmeztetés is: a fehér villa legyen menedék, a belső béke otthona.

A regény szereplői a mai olvasó számára élő és beszélő panoptikumként jelennek meg. Megismerjük a bolygó zsidó alakját megtestesítő könyvkereskedőt, aki a gettóban látja az igaz Izraelt, és otthonában ott található a világirodalom jiddisül. Megismerjük a cionista zsidót, aki új hazát meggy alapítani. Megismerjük a kommunista zsidót, aki dandyként öltözködik, proletárforradalomra készül, a börtönben már valósággal ebben is él. Csakhogy a Kétezer év óta könyvkereskedője, amikor a gettót védi, nem kevésbé „intoleráns”, mint a cionista vagy a kommunista, „aki mindkettejüket szidja. Az abszolútum a közös hibájuk.” A magyar zsidóval szemben, aki minden hazai megaláztatás ellenére magyar, már inkább

részvétet tanúsít. Ez a tipológia alapvetően arra szolgál, hogy jelezze: a regényhős nem az ő útjukat járja. Sebastianra is jellemző, és elmondható róla az, amit Rebreaunival készített interjújában a regényírásról mondott: *„Nagyon komplex kémia, és mindig nehéz meg tudni, hogy egy irodalmi műben hol végződik a valóság, és hol kezdődik a fantázia.”* És bár valóságos élő alakokra ismerhetünk, az író mindig tiltakozott az ellen, hogy regényének Nae Ionescun kívül lett volna valóságos prototípusa. Egyik íróbarátjának a kérdésére, hogy nem vette-e észre, könyveiben *„az irodalomkritikus a regényíró nyakát szorongatja”*, így válaszolt: *„Adott pillanattól kezdve hőseim maguktól mozognak, olyan életet élnek, amely belőlük fakad. Én nézője maradok annak a saját törvényei szerint kibontakozó történetnek, amely tudatom színterén zajlik.”* Antiszemita barátai a legriasztóbbak. A kartezianus főépítőmester, akinek első érve a zsidók ellen az, hogy sokan vannak: 1,8 millió, és más lenne a helyzet, ha pár száz ezerrel kevesebben lennének, az ellenvetésre, hogy egy millióval kevesebb a létszámuk, a válasza: *„Nem vagyok antiszemita. [...] De román vagyok. És ebben a minőségben minden, ami ellenem szegül, veszélyes. Van irritáló zsidó szellem. Védekezniem kell ellene. A sajtóban, a pénzügyekben, a hadseregben mindeniütt érzem a nyomásukat. Ha a mi állami szervezetünk erősebb lenne, nem nagyon érdekelne. De nem az. Bűnös, megrontható és gyenge. És ezért harcolnom kell a bomlás ágensei ellen.”* Ennek a fiktív kinyilatkoztatásnak valóságfedezete az, hogy évekkel később, 1936-ban Camil Petrescu megmondta Sebastiannak, hogy a zsidók a felelősek az antiszemita atrocitásokért, *„mert nagyon sokan vannak”*, és olyasmibe is beleütik az orrukat, amibe nem kéne, és nagyon nacionalisták, majd a kérdésre, hogy a zsidók kommunisták-e vagy nacionalisták, válasza: *„Ej ha, tudod-e, hogy tetszel nekem? Egymás között vagyunk kedvesem, és csodálkozom, hogy ilyen kérdéseket teszel fel. A kommunizmus vajon nem más, mint a zsidók imperializmusa?”* (A kommentár: *„Camil Petrescu beszél így. Camil Petrescu, Románia egyik legszebb elméje. Camil Petrescu, Románia egyik legfinomabban érző embere. Hogyan élhetne is meg valaha Románia egy forradalmat?”*) Márpedig a regénybeli másik antiszemita már a forradalom extázisában élt, viszont számára a pogrom csak alkalom és lehetőség az átfogó nemzeti forradalomra. Ugyancsak 1936-ban jelent meg Cioran *Románia színeváltozása*, amelyben hasonló gondolatok is felbukkannak, ki is hagyatta ezt a fejezetet – mint valami ifjúkori ostobaságot – műve 1990-es újrakiadásából. Sebastian is elhatárolta magát saját regényétől. 1941 nyarán miután elolvasta Tolsztoj *Háború és békéjét*, kifakadt: *„Aki meg akarja írni a mi időnk történetét, annak legalább 10, 20 talán 30 évet kell várnia, miután lezárult a dráma. Milyen nevetséges volt az a törekvésem, hogy a Kétezer év óta krónikája legyen azoknak a drámáknak, amelyek még csak akkor kezdődtek. Talán ifjúságom érvényes mentség lehet? Megengedi-e az élet, hogy majd később revánst vegyek?”*

A *regény előszava* miatt érezhette elsősorban a reváns szükségét. Erre az előszóra 1931-ben kérte fel Nae Ionescut, aki bátorította műve megírására és természetesen elvállalta. 1934-ben már útjaik elváltak, de Sebastian úgy érezte, hogy az akkor üldözött Professzortól elfordulni nem volna becsületes. Ez pedig egy-két nap alatt megfuttatta ceruzáját, és a könyv ezzel az előszóval lett botránykő. Sebastian ki is kötötte, hogy ezzel az előszóval többet nem jelenhet meg a műve. A professzor ítélete: a zsidók örök szenvedésre vannak ítélve: *„Juda szenved, mert nemzette Krisztust, látta, és nem hitt benne, és ez nem is lett volna olyan súlyos. De látták mások – mi. Juda szenved – azért, mert Juda.”* És megtörtént az, ami a regényben: a főhős, amikor ki akarják zárni zsidósága miatt az előadásokról, a Professzor védelmét kéri, mire ez csak annyit vetett oda neki: *„Mit akarsz, mit csináljak?”* És szó nélkül távozott. Most pedig az előszóban a valóságos Professzor a regénybeli hősnek, akit Hechterként szólít meg, tehát Sebastian eredeti nevén, így nyilatkozik, méghozzá eszmefuttatása legvégén: *„Josef Hechter, te beteg vagy. Alkatilag vagy beteg, mert csak szenved-*

hetsz, és mert a te szenvedésed akut. Az egész világ szenved, Iosef Hechter. Szennvedünk mi is, keresztények. De számunkra van kiút, mert mi üdvözülhetünk. Tudom, te reménykedsz, reméled, hogy egyszer csak eljön a várt Messiás, fehér lovon, és akkor uralod a földet. Reménykedjél, Iosef Hechter. Az egyetlen dolog, amit tehetsz. // Én azonban semmit sem tehetek érted. Mert én tudom, hogy az a Messiás nem jön el soha. Eljött a Messiás – és te nem ismerted fel. Isten valamennyi jószágáért csak annyi kértetett cserébe, hogy virrasszál. És te nem virrasztottál. Vagy nem láttál – mert a góg hályoggal vonta be a szemed. // ... Iosef Hechter, nem érzed, hogy hatalmába kerít a hideg és a sötétség?” Sebastian ezért úgy érezte, végképpen kitaszították, halálra ítélték. Valójában csak botrányra. Példátlannul visszataszító szóözönyt zúdítottak a nyakába. Fasisztának nevezték, Rosenberg követőjének, regényét az első román rasszista regénynek kiáltották ki, lekommunistázták, nem is beszélve, hogy zsidóságát is gyalázták. Lehet, hogy a legnagyobb román irodalomtörténész, maga George Călinescu, vagy egy másik, nála is képlékenyebb demokrata annak a cikknek a szerzője, amely a *Kétezer év óta* szerzőjét olyan „huligánként” aposztrófálta, aki „lekkéket adott az intranszigiens nacionalizmusból, köpött a demokráciára és az emberi jogokra”, majd miután Nae Ionescu az előszóban „hátra rúgta”, megalázkodott, „szidva és nyalva a kezet, amely megütötte”. A zsidóság nevében Isac Ludo pedig arról értekezett, hogy a Professzor a kis kutyáját pórázon sétáltatja a parkban, aki megemelve lábát, regényt ereszt egy hársfa tövébenél.

Aztán 1941-ben Călinescu nagy irodalomtörténetében mindkettejüket, Ionescut és Sebastian is kivégezte a tollával. Mivel Naénál – hangsúlyozza Călinescu – a nemzetiség organikus jelenség, nincs politikai megoldás, a két tábor közül az egyiknek el kell tűnnie. „Alapjában véve ezt állítja a regényíró is. Nae Ionescu humorista, a teológiába menekül, azt juttatja kifejezésre, hogy ha nem semmisítik meg a zsidó népet, akkor az örök életre van ítélve.” (Ez a bolygó zsidó mítosza, a zsidóé, aki a Golgotára tartó és tőle segítséget kérő Krisztust megütötte, mire ez örök életre ítélte.) Sebastian pedig – Călinescu szerint – nem értette meg Nae Ionescu szofisztikáját, azt, hogy nála a következetlenség az átélés része. Nem véletlen, hogy Sebastian ezt tekintette az ellene írt legkeményebb írásnak, naplója tanúsága szerint az fájtn neki, hogy írói tehetségét vonták kétségbe, Naéhoz való viszonyának beállítására nem reflektált, hiszen alig egy nappal azelőtt, hogy olvasta volna Călinescu művét, volt professzorával álmódott, együtt mentek szülővárosukba előadást tartani. Aztán úgy érezte, megfáradt, nem kívánt Călinescunak válaszolni. Egyébként Călinescu nemcsak Sebastian értetlenségéről írt, hanem a Nae-tanítványokéről általában. „Hogy tanítványai nem értették meg doktrínája szubtilitását, az onnan is látszik, hogy a zsidók, akiket – a cionista otthonban is előadást tartó – mesterük judaista tanulmányai és régi libertárius politikája vonzott, meglepődtek az ellentmondáson, míg az ortodox nacionalisták magukénak vallják. A filozófus ártatlan fesztelenséggel képviselte a legellentétebb álláspontokat, egyszer azt vallva, hogy az állam technikai eszköz, amely a nemzet fogalma fölött áll, máskor az ortodox nemzeti államot hirdette. Egy Zsidó [=Sebastian] könyvet ír fajának problémájáról és a tanító botrányos előszót ír. A zsidók antiszemitának tartják, egyes ortodoxok attól félnek, hogy főnöküket csapdába csalják. A valóságban az előszó szibillai jellegű, mindkét tábor tragikus minőségét ismeri el.” Sebastian nem véletlenül akart revánsot venni saját regényéért. Nem kétséges, hogy maga is alapot adott az ilyen okfejtéseknek. Amikor a regénybeli főépítőmester az ártatlan zsidókra utalt, a regénybeli naplóíró így érvelt: „Az antiszemitizmus nemcsak, hogy magyarázhatónak tűnik nekem, de számomra egyedül a zsidók a hibásak. Ismerd el, hogy az antiszemitizmus lényege nem vallási, politikai vagy gazdasági jellegű. Azt hiszem, hogy egyszerűen és tisztán metafizikai lényegű. Ne félj. A zsidó metafizikai kötelezettsége, hogy gyűlöljék. Ez a szerepe ebben a világban. Miért? Nem tudom. Átka, sorsa. Ha úgy tetszik, az ő dolga.” A folytatás még riasztóbb: „Ha ki tudnának irtani, nagyon jó lenne. Mindenesetre egyszerű lenne a dolog. De ez sem lehet. Azt a kötelezettségünket, hogy itt legyünk a világban,

oly sok ezer esztendő igazolja, amelyek – mint tudod – nem voltak kíméletesek. És akkor el kell, hogy fogadjad – íme, én elfogadom – a mézszárlás és a béke eme váltakozását, amely a zsidó élet ritmusa.” A sors elfogadása „nem dezertálás az életből, hanem ellenkezőleg, visszalépés a biológiába, annak tudatával, hogy az élet az egyéni halálok ellenére folytatódik”.

Sebastian Naplójában már nem is találunk metafizikai okfejtéseket. A '30-as évek derekától gettó szorítású világba került, a gazdag zsidók társaságát is nehezen viselte, és mélyen megalázó volt számára, hogy a cionista Zissutól kellett kölcsönkérnie. Közben már rendszeresen tartotta jom kippur alkalmával a böjtöt, eljárt a zsinagógába, hogy „meghallgassam a szofárt”, azt, ahogy a kos szarvába fújva tudatták a böjt végét. „Valamiféle közöny. Mennyire meghatóbb volt ez hajdan, Brăilán” – a szülővárosában, gyermekkorában, mint most 1941-ben. 1942-ben ugyancsak „böjt – és kísérlet a hitre és a reményre”. Az 1943-as jom kippur: „Nem is próbálok rendet teremteni »judaizmusomban«. Böjtöltem. Este a templomban voltam, hogy meghallgassam a szofárt. Valakinek a válla fölött megpróbáltam kibetűzni az utolsó »miatyánk«-ot. /Miért? Hiszek? Hinni akarok? / Nem. Még ezt sem. De talán ennyi összefüggéstelen cselekedetben benne van a melegség, a csend utáni szükséglet.”

A Sebastian-naplóról írt megnyilatkozások többsége alapvetően pozitív. Olvasói közül sokan ebből értesültek, hogy mit jelentett zsidónak lenni az 1930–40-es háborús években. Miután Mircea Cărtărescu arról vallott a maga naplójában, hogy nem lehet Sebastiant nem szeretni, az egyik régi Sebastian-tisztelő kifakadt a Sebastian-napló illetén való „melodramatizálása” ellen: „...világos volt előttem, hogy [ezen napló szerzője] egyértelműen egoista is, kifejezetten sznob, aki képtelen volt arra, hogy bármelyik tanítványáról akár egy együttérzésről tanúskodó sort vessen papírra, viszont mint kispolgárt elkápráztatták a »mandarinok«, a kor szellemi arisztokráciája Camiltól Eliadéig.” Csakhogy ki nem sznob a mai világban? A sznobizmus megnyilvánulása a „komparatív illetlenség” (comparative indecency), vagy a „komparatív trivializálás” (comparative trivialization) is. Éspedig az, hogy akadtak, akik saját kommunizmus alatti meghurcoltatásaikat és viszontagságaikat a naplóíró Sebastian meghurcoltatásaival állították párhuzamba. Aztán egymás között össze is veszttek. A *Sebastian mon frère* (G. Liiceanu) című esszé ellen többen is tiltakoztak, például Paul Goma Párizsból kiáltva fel: „Sebastian mon frère. Csak így? Csak így. A Dâmbovița kikötőiben minden lehetséges.” És aztán elmerült a „Cloaca Valachica” leírásában, és ezzel kielégítette önnön lelki szükségleteit, mert végül is saját sérelmeit ecsetelte. A testvérkedést kiegészíti a kompenzáló retrospektív mártírológia. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a kommunista totalitárius tapasztalatok fokozták a Sebastian és naplója iránti empátiát. Nehéz megtalálni a megfelelő szavakat a denunciació és glorifikálás pólusai között. Akadt, akiben (A. George) a napló inkább ellenérzéseket is kiváltott, és ebben az esetben Sebastian elismerése mellé becsúszik a minősítés: „luxustermék”, aki aztán „minden csodálójának sajnálatára [...] Pătrășcanut követte”, „naïv módon örült a szovjetek bevonulásának”, mert közben „az ember [mármint Sebastian] megváltoztatta a partitúrát”. A minősítés fő forrása az ugyancsak zsidó író, Felix Aderca, aki még 1945 decemberében megörökítette barátja két frenetikus kitérését, és ezeket lépten-nyomon idézik is. Aderca szerint Sebastian nem tudott elszakadni „morális gyilkosától”, Naétól, még akkor sem, amikor így fakadt ki: „*Ôt percre, érted? Ôt percre (mondta nekem) szeretnék én is huligán lenni, hogy Gazdának [azaz: diktátornak] érezsem magam! Nietzschei öröm lehet...*” A második kitérésre 1944. augusztus 23-a után került sor, amikor Adercánál irodalmi felolvasást tartottak, és berontott Sebastian, majd kitört: „*Az utcán tombol a forradalom, és itt irodalommal foglalkoznak...*” Mire az emlékező megnyugtatta: „*Az irodalom, ha eredeti, kedves Sebastian, akkor az is forradalom!*” Aderca aztán egész jó karriert futott be, eljutva a marxizmushoz, így elfelejtették, hogy korábban a Hitlerhez való igazodást tartotta célszerű-

nek, és aztán Sebastian naplójából tudjuk meg, hogy 1941 májusában Codreanu halála miatt kesergett, mert ha élne, uralma alatt a zsidók számára előnyösebb rendszert lehetne elérni, sajnálta is, hogy a Gárda antiszemita, különben belépne, Hitler pedig Napóleonhoz hasonló nagy ember. Az ilyen megbízható tanú! De csak akkor, ha saját magáról tesz hol ilyen, hol olyan tanúságot. Ami a huliganizmust illeti, annak, aki figyelmesen olvasta a nagyregényt, felöltött a párhuzam: *„Sajnálom – olvassuk a regényben –, hogy ebben az önmagammal való szembesülésben még van valami szimpátia, sajnálom, hogy azon kapom magam: szeretem a sorsom. Szeretném magam hevesen gyűlölni, nem keresve mentséget, magyarázatot. Öt percre szeretnék antiszemita lenni. Hogy érezzem magamban az ellenséget, akit el kell tiporni.”* Sebastian az antiszemitizmus abszurditását érzékeltette a kifakadással. Aderca pedig, ha hitelesen emlékezett, nem értette meg az iróniát, vagy ha nem, akkor a regényből idézett. Az már hitelesebbnek tűnik, hogy Aderca szerint Sebastian egyik 1944-es rádióelőadása nagyszerű volt, de a hangja elvesztette színét. Aki ezt újra felidézi (A. George), nem idézi Sebastian naplójából, hogy a naplóról bár radikális változást tartott szükségesnek Romániában, a szovjet modelltől egyáltalán nem volt elragadtatva. *„Lehet önámítás, amikor azt hisszük, hogy a mi szabadságvágyunk egy és azonos a nagy sokaságéval. Nekünk Montaigne szabadságára van szükségünk, értelmiségi szabadságra, amely védi a maga magányát.”* Meg lehet botránkozni azon, hogy a megtorlás vágya is megszólalt benne, *„amikor azt hitte, hogy mi, románok túl olcsón úsztuk meg a Hitlerrel való szövetséget és Antonescu rendszerének az elfogadását”. („Nem lenne igazságos, ha Románia túl könnyen megúszná” – írta Sebastian szeptember 1-jén a naplójába, és egyben a szovjet katonák túlkapasáira is talált magyarázatot.)* A megbotránkozás helyett Sebastian undora is érthető mindazzal szemben, ami körülötte történt, mert ha ő „partitúrát változtatott”, mit lehetne mondani a mindenkori rendszerek mindenkori kiszolgálóiról, köztük a román irodalom köpönyegforgató klasszikusairól. Sebastiannál a regényíró szólalt meg a naplóíróban is, elmarasztalta a bukaresti zsidó színházat és az augusztus 23-a utáni zsidó írói szervezkedést: *„Tehetetlenül segédkeztem a »zsidó írók szakszervezetének« a megalakulásánál [...]. Ismeretlen alakok, névtelenek – kétségbeesett félreecsúzás és robbanó középszerűség keveréke, a régi ambíciók, régi nyomorúságok szemtelenül, látványosan élednek fel.”* Az 1997-es emlékező (A. George) számára Sebastian zsidó kortársait – például a zsidó színházat is – ostorozó ítélete hamis, hiszen amikor ő a rádióban német zenét hallgatott, és amikor ő – egyébként „halhatatlan” – légi szerelmi történetet vitt színre, akkor egész Európában folyt a holocaust. Nem lett volna jobb fegyverrel szembefordulni a zsidóüldözőkkel? – hangzik ezek után a költői kérdés. Ez is egy jellegzetes sztereotípiá. Márpedig a kérdező nem antiszemita, valóságfedezete van annak, hogy sok vasgárdistának volt zsidó barátja, és adott esetben segített rajta, mert egyenként a zsidókat nagyszerű embereknek tartják, csoportban ártalmasnak. *„Az antiszemitizmus irracionális szenvedély, megmagyarázhatatlan, oly sok »bölcs« magyarázata ellenére, ezért nem is magyarázom.”* Sebastian sem tette, vulgaritását érezte és érzékeltette. Azért a rádió és a német zene felemlegetése mellett azt is meg lehetett volna említeni, hogy milyen hatást válthat ki az olvasóból a naplóban annak lakonikus nyugtázása, hogy elvették a rádióját, a zsidóktól elvették a síléceket (a síelés ugyanis megváltó szenvedélye volt az írónak). Azon pedig majdnem elnevette magát, amikor a zsidóktól elvették a bicikliket, mert eszébe jutott a vicc. Egyébként Sebastian a maga módján harcolt, tollal, ő a szerzője – amiről naplójában hallgat – a *Jön a szovjet hadsereg* című röpiratnak. Ha ezt tudta volna idézett esszéistánk (A. George), akkor még több szemrehányást kapott volna Sebastian, akinek felírta, hogy Románia tragédiájának kiteljesedése során *„nem adatott meg a lehetőség, hogy barátait [...] kövesse abban az erőfeszítésben, hogy megállítsák a szovjet hengert”*. Ezek a barátok – akik „később furcsa fordulatokat tettek” (eljutottak a marxizmushoz, egyszerűbben: hosszabb-rövidebb

ideig benyaltak a kommunistáknak és fújták a nótát) – E. Lovinescu, Șerban Cioculescu, Camil Petrescu. Az első nagy irodalomszervező és kevésbé nagy író, Sebastian tekintélyt nem ismerő kritikájának egyik célpontja, a kommunizmust nem érthette meg, mert már 1943-ban meghalt, de 1941 júliusában úgy nyilatkozott Eugen Ionescunak, aki rettegett, hogy kiderül anyjának zsidósága: „Az oroszokat le kell győzni, a németeknek kell győznie. Különben »zsidók és cipészek« (?) fognak minket vezetni.” (Amikor Sebastian kérdőjelet tett a cipészek mellé, nem is sejtette, hogy a próféta szólt Lovinescuból: miután a zsidókat és az értelmiségieket kiszorították a Kommunista Pártból, Ceaușescu került az élre, a cipész, aki úgy utálta hajdani mesterségét, hogy a cipőgyárakat nem látogatta, nem adott tanácsokat, és így a román cipőgyártás őrizhette színvonalát.) Cioculescu egyik legértőbb kritikus volt Sebastiannak, közel állt a baloldalhoz, 1942-ben ki is öntötte neki a szívét: „Nem tudja, mit kívánjon? Német győzelmet? Ez protektorátus. Angol–orosz győzelmet? Ez szankciókkal jár. Nem tudtam semmit sem tenni lelkiismerete könnyítésére.” Camil Petrescu viszont nem kellett volna hivatkozni. Az örök helyezkedő prototípusa lett. Amikor 1940 szeptemberében a vasgárdisták részlegesen hatalomra kerültek, akkor azt bizonygatta magáról, hogy vasgárdista volt, majd nem sokkal rá, miután Antonescu törvényen kívül helyezte a mozgalmat, azt, hogy nem volt. Kesergett is Sebastiannak, hogy neki nem adnak soha semmit, még zsidóktól elkobzott lakást sem, pedig lelkes híve volt Hitlernek, akinek a zsenialitásáról még azért is lelkendezett, hogy idejében támadta meg a Szovjetuniót, amikor pedig 1942 szeptemberében Sebastian elmesélte neki, hogy Besszarábiában miként vagonírozzák be a zsidókat, megnyugtatta: „Ez semmi. Ha arra gondolok, hogy az oroszok is hasonló atrocitásokat követtek el, amikor a Volga-csatornát építették, lelkiismeretem megnyugszik.” Ekkor már sokan tudtak arról a halálvonatról, amelyen zsidókat – nőket, gyermekeket, öregeket is – halálra utaztattak. Úgy látszik, a tapintatlanság nem mindig ismer határokat. Comarnescu, akit a demokratikus következetesség példájaként állítanak Sebastian mellé és elé, ugyancsak neki azt fejtette 1941 szeptemberében, hogy Hitler ugyan ördög, de megállítja a szláv veszélyt, óriási szolgálatot tesz Európának, és inkább a németek, mint az oroszok... A helyzetből is adódott a „tapintatlanság”. Al. Rosetti következetesen és állhatatosan támogatta Sebastiant, még arra is biztatta őt, hogy hagyja el az országot, és ebben segített is volna, Hitler – Sebastian szerint semmitmondó – 1941. októberi beszédét magisztrálisnak tartotta. De érthető, hogy amikor Sebastian a vendéglőben rádión meg akarta hallgatni ezt a Führeri beszédet, Eugen Ionescu elsápadt és elrohant, kifakadva, hogy nem képes erre, akkor Sebastian „őt akarta megölelni”, aki neki nem sok jót tett, regényének hőseit egy recenziójában gyávnak nevezte, ő pedig kijárt magának egy sajtóattasé posztot a Vichyben működő román követéségen. Jólesett Sebastiannak az, ahogy Rosettinél Oțetea őrjöngve adott számot a jászvásári pogromról, de aztán elgondolkozott, hogy mégis az ottani színház igazgatója maradt, és így: „Semmi, semmi sem inkompatibilis itt.” Ezt rótták és róják fel neki is. Nem tagadom, engem meglepett az, hogy a naplóban Maniu alig szerepel. Nem is kereste hozzá a kapcsolatot, márpedig ha valaki, akkor a nyugati orientációt ő képviselte a leghatározottabban, és az alkotmányos képviseleti demokráciát, elhatárolta magát az antiszemitizmustól, döntő szerepe volt abban, hogy Antonescu a zsidókat nem szolgáltatta ki Hitlernek, mint egy ideig Horthy tette, viszont nem volt titok, a Vasgárdával stratégiai szövetséget kötött 1937-ben, és 1945-ben kifejezetten jelezte, hogy a Parasztpártba befogadja a volt gárdistákat. Ez aligha nyerte volna meg Sebastian tetszését, érthető, hogy a kiugráskor a kommunistákban jobban bízott, de mit szólt volna, ha megtudja, hogy a kommunisták milyen megnemtámadási alku kötöttek a gárdistákkal, nem is beszélve aztán a kommunista erőszak elhatalmasodásáról. Neki már 1944. augusztus 23-a után néhány nappal elege lett az újságírásból. Úgy érezte, kiírta magából dühét és felháborodását. Naplójában gratulált

magának, hogy ott hagyta a *Szabad Románia* című lapot, mert: „Az indoktrinált ostobaságot nehezebb elviselni, mint a tiszta és egyszerű ostobaságot.” És mintegy saját kommunista múltjának mentségére megjegyezte: Lucrețiu „*Pătrășcanu azzal vonzott, ami benne emberi*”. Hogy aztán a kommunista harcos – miután az embertelen kommunista terror kialakításában eleinte segédkezett – a börtönben emberfeletti módon állja a kínzást mindhalálig. Ha nem is szívesen írjuk le, de gondoljuk: Sebastiannak talán szerencséje volt, hogy 1945-ben az egyetemre menet elgázolta egy autó, mert útja inkább a börtönbe vezetett volna, mint máshová. Tény és igaz, zsidó íróbarátja, Camil Baltazar szerint ő volt „*nemzedékének legkiegyensúlyozottabb, legtisztességesebb és legbecsületesebb tagja*”. Naplója megjelenésével mítosszá vált. Hiszen, mint Joseph Campbell írja: „*Ha egy ember életmodell mások számára, elmondható hogy a belépett a mitológiába.*”

„*Az ördög és az inasa: Nae Ionescu – Mihail Sebastian*” – ezzel a címmel (Diavolul și ucenicul său: Nae Ionescu – Mihail Sebastian. Iași, 2009) jelent meg 2009-ben a kolozsvári filozófus, költő, esszéista Marta Petreu újabb könyve, amelynek címe tökéletesen érzékelteti a tézist: Sebastian mérsékelt szélsőjobboldaliként hűségesen kiszolgálta és követte Nae Ionescut. 1933 végén megszakadt az együttműködés, de az „ördöginas”, amikor Eliadével barátkozott, akkor a „metafizikai fészekben” érezte jól magát. (A fészkek a vaskárdista mozgalom alapegysége, 3–13 tagja lehet, akik a főnök igazgatása alatt elmélkednek, egymásnak előadásokat tartanak, később teáztak is, amit a Kapitány betöltött. Eliade az Axa nevű fészkek tagja volt, az 1937-es választásokon is indult.) Sebastian – Petreu szerint – nem tudott elszakadni „egykori cinkosaitól,” és mazochista módon élvezte, hogy kínozzák, mindenekeelőtt Nae. Amikor regényhőse házat épített professzora számára, akkor az író a *Cuvântul*-házat építette volna újra, azt, ahol egykor oly jól érezte magát, átadva magát – elsőként a nemzedékéből – a jobboldali szélsőségeknek. Nem volt tehát „ártatlan áldozat”. És ezért „*újra kell gondolnunk a Naplót és a többi szöveget*”. Szélsőjobboldalisága „*új fényt vet az egész nemzedék szélsőséges (jobb- és baloldali) opcióira*”. Petreu könyve minden korábbiánál hevesebb reakciókat váltott ki. Hamisítással vádolták, a tények elferdítésével, kvázirágalmazással, karaktergyilkossággal, azzal, hogy könyve az elsőől az utolsó szóig hamis; ő pedig nem más, mint az ördög novíciusa. És ez „érthető”. Hiszen könyvének két főhőse szimbolikus jelentőségű. Nae Ionescu a zseniális spontaneitás, aki zseniket nevelt: Ciorant és Eliadét, és velük egy egész nemzedéket. És Mihail Sebastian is, aki a demokratikus tisztaság megtestesítőjévé emelkedett. Valamennyien mítoszokká váltak. És most már mindannyiuknak vége! Vladimir Tismăneanu, aki egész sor könyvet írt a román kommunizmusról és a kommunizmus bűneit feltáró *Végső jelentés* című nagyszabású és páratlan kollektív munka szerkesztője, áldását adta az ördög-inas tézisre: „*Sebastian valójában fanatikus volt. Átadta magát annak, amit valamikor Thomas Mann a démonizmus extázisának nevezett.*” Kérdés: vajon nem inkább a felfedezés és az igazságkeresés extázisáról van-e szó? Kétségtelen, hogy mindaddig Sebastian több cikkéről is gondosan hallgattak. De vajon az elhallgatott cikkek ilyen alapvető fordulatot hozhatnak az ő megítélésében?

Az elhallgatott cikkek elsősorban Mussoliniról szólnak. Egyébként az egyik ilyen 1929-es cikket 2002-ben újra kiadták. Vajon annyira dicséri a ducét? „*Van valami emberi gőg annak a lénynek a látványában, aki ellenkező keretek és impulzusok, sokirányú valós mozzanatok és szándékok fölött egyetlen szándékot juttat kifejezésre, és megoan az a privilégiuma, hogy ez a szándék az övé legyen. [...] Őt fejezi ki az ország szervezete, őt képviseli a politikai mechanika, és ő diktálja a politikai formalitásokat. [...] De ebben a koncentrációban, ebben az egy kéznek és egy elmének való alávetettségben, ebben a minden perces lelki feszültségben áll a tényből fakadó buzditás és gőg.*” Valljuk meg, ismerve a korabeli vezérkultuszt, olyan nagy lelkesedés azonban nem árad az idézetből és a cikk egészéből sem. Hiszen szerinte meg-

nyugtató a szemlélő számára a Pilsudskihoz hasonló „abszolút vezető” személyes ragyogása, mert ilyet követelnek meg a helyzetből fakadó politikai szükségletek, de azért „egy olyan ország, amelynek egyetlen emberhez kell igazodnia, a lehetőségek és titkok lehetőségeinek félelmetes pontja.” Igaz – írja jellegzetes újságírói nyegleséggel –, „alapjában véve szeretem a bizonytalan stabilitás ilyen helyzeteit”. A cikk egésze pedig így zárul: „Ez csak egyszerű benyomás, amely nem áll meg – mert nem is akart – oly sok részletnél, amely őt megcáfolhatná.” Itt azért már bujkál valami kétértelműség, hiszen sejteti, hogy lehetnek ellenérvek, de most *non audietur et altera pars*. Ez lehet rejtett kritika, de lehet súlyosbító körülmény, az újságíró tudatosan elvakult és elvakít. Hasonló a következő idézet ugyancsak 1929-ből: „Amit Itália ifjú történetében csodálok, az éppen a gyors betagolási folyamat, amelyet átélt. A fasiszta forradalom átlépett választóvonalakon és határokon, különböző emberek számára differenciálta és meghatározta a létvizonyokat. Magától értetődik, hogy ilyen kollektív és üdörös rendezés nem megy végbe kockázatok és igazságtalanságok nélkül. De amikor egy népnek élet-erőforrásai forognak kockán, akkor ezek a kockázatok és igazságtalanságok elhanyagolhatók.” Ezt a cikket már nem közölték újra. Azt az 1930-as fejtegetést sem, amelynek a végén azért megint csak valami kétely lappang a kemény bizonyosság mögött: „Ha az állam a társadalmi funkciók összehangolására redukálódik, akkor kizár minden más diktatúrát a társadalmi kategóriák, a közösségi élet kategóriáinak és szervezeteinek diktatúráján kívül. Egyedül csak »a tömegek diktatúrája« – ahogy azt itt Nae Ionescu meghatározta – lehetséges. Ez vezet a tevékenységek specializációjához, a különböző karakterek csoportosításához, a helyi igények érvényesítéséhez, bizonyos jól meghatározott társadalmi testületek kialakításához, amelyeknek eltérő feladatai és törekvései vannak. »A korporatív és szindikalista állam« – a közjogban és a politikai gazdaságban használt fogalom – alkothatja a tömegek diktatúráját, bár nem a legpontosabb kifejezés erre.” Három év múlva pedig úgy vélte, hogy a faszizmus majdani megítélésében keményen latba fog esni a ducének az a lépése, amellyel megakadályozta a madarak további irtását Capri szigetén. „Ez a dolog nemcsak egy rendszer, hanem egy történelem igazolására szolgálhat.” Az Olasz Enciklopédia elkészültével pedig „az a kérdés, hogy egy ilyen mű nem elégséges-e egy rendszer legitimálásához.” 1933-ban pedig a Marinetti-féle kiállítás kapcsán azért dicsérte a rendszert, mert elviseli a fantáziát, nagy gyermeki és komolytalan dolgokat enged meg, és így életerősen „alkotó örültségekre képes”.

Ezeket a kijelentéseket nem érdemes szépíteni. Egyértelmű, hogy aki írta, az a parlamentáris demokráciával szemben valamiféle felvilágosult abszolutizmus híve. De Amerikát is dicsérte. A társadalmi működőképesség volt a mérce. Az is tény, hogy Sebastian mestere, Nae Ionescu nyomán megtagadta a román demokratikus és liberális hagyományokat. A szövegek kemény tények, de Petreu kritikusaiban is igaza van, amikor a szövegeken túli valóság megjelenítésére tartanak igényt. Mi tagadás, Furet komor figyelmeztetése megszívlelendő: „a faszizmus – mielőtt még bűnei megbecstelenítették volna – remény volt”. Egyszerűen „a partikularizmus reakciója az univerzalizmusra, a nép reakciója az osztályra, a nemzeté a nemzetköziségre”. És bomlástermék. A faszizmus a polgári demokráciák bomlásának terméke, a bomlásból élt, a polgári demokráciákat ki-, fel- és elhasználó erők politikájának, magatartásának ellentmondásaiból. A faszizmusnak nem voltak olyan komoly szellemi és mozgalmi előzményei, mint a parlamentáris demokráciáknak, ezért reaktív jellegűnek tűnik, mintha a kommunizmusra való válaszként született volna. Valójában a társadalmi erőegyensúly-viszonyok megbomlására adott válasz, olyan diktatúra, amely stabilitást, tömeges jólétet, gazdasági felzárkózást ígért. A faszizmus a frusztráció tünete, azokban az országokban karolták fel, amelyek a peremhelyzetből nem tudtak kitörni. A világkapitalizmus nemzetköziségét a szabadkőművességben, és országonként eltérő súllyal: a zsidókban. A faszizmus osztályellensége „a zsidó faj” lett, 1938-tól Olaszországban is. Peremvidéken győzött a kommunizmus is, ahogy Lenin mondta, ott, ahol az imperializ-

mus láncszeme a leggyengébb: Oroszországban. Itt, és általában a kommunisták „zsidói” a burzsoák voltak. Ők voltak a kisajátítók, akiknek a vagyonát ki kell sajátítani, hogy aztán 1989-től a kisajátítók kisajátítsák azoktól, akiknek kisajátítottak... Ernst Jünger, a nemzeti forradalom egyik ideológusa maga fölött is kemény ítéletet mondott: *„Valamely komor állomáson vonatra kell szállni – mint nacionalista vagy bolsevik, mint forradalmár vagy katona, obskúrus szellemek vagy teóriák szolgálatában – a kérdés csak az, hogy meddig akarunk utazni.”*

Mihail Sebastian is felszállt volna a vonatra? Marta Petreu szerint igen. Fogadjuk el munkahipotézisként, és utazzunk vele. Azt rögtön láthatjuk, nem igaz, hogy mindent megengedett magának. Az öreg és elmagányosodó nyelvész, költő, folklorista Ovid Densusianuról igazán szeretetteljes képet vázolt fel. Iorgáról is szépen írt, miközben nemzedéktársai keményen meg-megtámadták. A román irodalom értékeit lelkesen kommentálta. Kétségtelen, kegyetlenül tudott támadni is. Ennek világnézeti okai is lehettek, a liberális E. Lovinescu esetében, de alapvetően esztétikai szempontok játszottak közre.

Kétségtelen, ott vannak a „kompromittáló” cikkek, amelyek számát Petreu-kritikusai még tucatnyira sem becsülik. Ettől még ott vannak. De ami fontosabb, ha az ember lelki struktúrájának egészét akarjuk látni, az a visszafogott, de valóságos önkritika. Komoly és komor kételyei voltak saját újságírói tevékenységével kapcsolatban is. *„Az újságírás hazugságra kényszerít”* – írta Sebastian még 1929-ben. El is vetette annak „moralitását”, és keserűen jelezte, hogy *„az újság megöli a művészt. Mert elfojtja lelki beállítottságát és etikáját.”* Ennek jele az is lehet, ahogy ő a ma már nevetségesnek tűnő Mussolinit dicsérte, akit egyébként Emil Ludwig még komolyabban vett, ami nem mentség. A mentség a történelmi kontextus – Laszlo Alexandru, a legkeményebb Petreu-kritikus szerint. Ez a kontextus nem olyan kemény, mint 1933 után. Mussolini elfogadott államfő. 1927-ben Churchill is fogadta (tegyük hozzá: magasztalta). Lehet, hogy Sebastian, aki nem láthatta előre, hogy mi történik majd, német–olasz fegyveres konfliktus illúzióját táplálta, mindenesetre 1934-ben meghiúsította az első Anschluss-kísérletet. Mussolini csak az Abesszínia elleni háború alatt kezdett Hitlerrel szövetkezni. És – tegyük hozzá – bár a Népszövetség az agresszor ellen lépett fel, akadtak liberális demokraták, akik elfogadták az agressziót. Sebastian esetében pedig „naivitás”-ról lehet szó, és nem antidemokratizmusról. Mire a válasz csak a Mussolini-barát cikkek megidézése lehet. Viszont valóban Sebastian élesen Hitler-ellenes publicisztikáját nem elemzi Petreu. Márpedig ebben a diktatúrákkal szembeni általános ellenszenvé is megnyilvánul. Hitler nem egy szimpla és nevetséges kalandor Sebastian számára, hanem valami mélyebb válság kifejezője. *„Németország nagy süllyedéséből a fiatal nemzedékek mindenáron menekülni akartak. És akkor egyszerű lelki reakció révén megtértek az érzékelés, a kaland, az elsődleges, szabad, féktelen élet-mozzanat frenetikus kereséséhez. Feltört a kollektív »kisebrendűségi érzés«, megoldása: a rendtelenség. Társadalmi irányban: szabad szerelm, pederesztia, tánc, alkohol és nudizmus. Politikai irányban: Hitler.”* Mussolini is kap a kritikából: *„A Papen-kormány rendelete, amellyel Németországban szabályozza a táncot, a fürdőzést, a csókolózást és a fürdőruhát, félelmetesen hasonlít Mussolini korábbi intézkedése-ihéz. Minden elnyomó rendszer természetében rejlik, hogy beavatkozzon az emberek magán-életébe, és hogy azt »moralizálja«. A diktátorokból mindig is hiányzott egy szemernyi ironia. Ez a szemernyi ironia a demokrácia főlénye velük szemben.”* 1932-ben írta ezt Sebastian, vezércikkben, amikor még Hitler nem is vehette át a hatalmat. És úgy tűnik, már korábban is tisztában volt az olasz fasizmus természetével, legfeljebb azt olyan helyi megoldásnak tekintette, amely egyfajta stabilitást biztosított. 1928-ban gyilkos gúnyval figurázta ki Henry Bernstein párizsi Mussolini-kultuszát: *„Ő egyedül próbálkozott meg annak az operettnak a francia változatával, amelyet a fasizmus Olaszországa elképzelhetetlen kockázatokkal ad elő.”* Ezek komolyabb szavak, mint a Capri-szigeti madarak és az *Olasz enciklopédia* emlegetése.

Ellentmondásban is állnak egymással. Kérdés mennyiben volt ennek tudatában maga Sebastian? Színjátékot játszott? Azt írta, ami tetszett a Mesternek, hogy azt írhasa, ami neki is? Nem tudom! Ugy tűnik, Nae Ionescu nem egy esetben megtevesztette Sebastiant, például 1848 történetét leegyszerűsítette, és valóban ezt a 48-ellenességet visszahangozta a fiatal újságíró is. (Egyébként Nicolae Iorga, a nagy nemzeti narratívák ihletett készítője is, komédiát csinált belőle. És Sebastian Iorgához hasonlóképpen járt el, kárhoztatta a jelenséget, idealista hordozóit viszont dicsérte. Egyébként nemcsak Nae hatásáról van szó. A liberálisok történelemkultusza is taszítóan hatott.) Ugyanakkor Nae a racionalizmusról és a felvilágosodásról hamis képzeteket adott át. Nem tudom, hogy fenntartásokkal vagy azok nélkül fogadta és adta ezeket tovább Sebastian, amikor továbbadta. Descartes-ot, mint a modernitás minden bűnének forrását, rituálisan szidalmazta Nae Ionescu. Sebastian is visszahangozott ebből valamit, de alapvetően Descartes-ellenes kartézianus, hiszen igyekezett tiszta és verifikálható fogalmakkal dolgozni, miközben az ösztönélet jelentőségét állította szembe az önelégült és tartalmilag üres kartézianizmussal, vagy azzal, amit annak hitt. Kétségtelen, ha figyelembe vesszük regényét és annak kéziratát, és ezt összevetjük Nae Ionescuhoz is igazodó publicisztikájával, akkor szemünk előtt valamiféle kétlakiság jelenik meg. Igaza lenne Adercának, aki szerint Sebastianban volt valami kettősség, ami nem egységesedett?

Kettős életet élt volna Sebastian? Egy fasisztát és egy antifasisztát egyszerre? A kérdés már egy minapi riportban is felvetődött olyan formán, hogy vajon Sebastian regénye és a védírata (Cuma am devenit huligan = Hogyan lettem huligán) nem arról tanúskodik-e, hogy írójuk időközben szakított volna újságírói múltjával? Mire Petreu válasza: a regény szeretetvallomás Nae Ionescu iránt, a védírat pedig „nem tisztességes könyv”, mert úgy tesz, mintha nem tudná, mi az a bal- és jobboldal, elfelejti, hogy ugyanabba a lapba, amelynek belső munkatársa volt, maga Codreanu is írt. A védírat – polémiából a legjobb jegyet érdemli, de olyan „forradalmár műve, aki nem felejtette el, hogy elűzték abból a »forradalom-ból«, amelyben lelkesen vett részt”. És tették ezt „egykori cinkosai” a fasiszmban!? És tette maga Nae, aki szadista módon gyötörte, ő pedig mazochista módon tűrte, sőt élvezte... – Petreu szerint. Valóban a regényben olvasható a következő vallomás: „Mennyi szenvedély van ebben az ily világosan felépített emberben, mennyi vihart rejt önuralma, geometrikus gondolkodása. Ma ő az egyetlen ember, akinek – úgy érzem – feltétlenül alá kell vetnem magam, anélkül, hogy a lemondás érzése kerítene hatalmába, sőt, ellenkezőleg, a beteljesedés, integráció érzése fog el.” A regény folytatásából azonban kiderül, hogy feltétlen alávétésről szó sincs. A naplóíró építész számára a Professzor „érthetetlen”, olyan, mint egy paraszt, aki nem lát túl az eke szarvánál: „Az élet azon törvényeiben hisz, amelyek fejünk fölött érvényesülnek, abban a hierarchiában hisz, amelyet senkinek sincs joga megbontani, hisz a földnek az ember fölötti ellenőrzés nélküli hatalmában.” A naplóíró építész záróvallomása úgy is olvasható, mint utalás Manole mester mítoszára, erre a mítoszra, amellyel Eliade később a fasiszta áldozatkultuszt legitimálta áthallásos eszme-futtatásaival. Manole beépíti feleségét a templomba, feláldozza azt, ami a legdrágább, a mű érdekében. Példamutató történet – Eliade és a Vaszgárda számára. (A ballada alapja az a hiedelem, hogy az építménynek is kell legyen lelke, ezért kell az emberáldozat, és ennek továbbélése az árnyéklopó szerszám, amellyel el lehet lopni valakinek az árnyékát, hogy beépítsék. Az árnyékárosok a falusi vásárokon jól is kerestek, viszont, ha az árnyéklopó nem figyelt, áldozata jól elverte.) Sebastian regényhőse viszont emberáldozat helyett építkezik. Így is lehet építkezni, figyelmeztet az író, aki a növényi létet dicsérte és vágyott rá, és úgy látja: „Ilyen házat álmodtam. Házat a nap számára. Este az árnyéka kiterül a tóra, mint egy növény árnyéka.” Azt már csak a kéziratban olvashatjuk, ami egyértelmű célzás lett volna az építőmester mítoszára: „Az az

érzésem, hogy amikor nekitámaszkodom ennek a falnak, akkor valami élőlény mellett vagyok, aki barátságos és engedelmes, olyan, mint egy nagy fehér állat, lábait előrenyújtja, a fényre." A regény mérnöke nem magának épített, és nem is akart saját házában lakni, mintha ő már lemondott volna arról, hogy az lesz, ami lenni szeretett volna, de most a ház lakójának kívánja, hogy lakja legyen: „egyszerű dolog, tiszta és nyugodt, minden évszaknak egyaránt nyitott szív”. Aki így ír, már nem kívánczik vissza a Cuvântul-házába.

Viszont valóban úgy tűnik, igazán soha sem tudott megharagudni professzorára, olykor találkozott, és élvezték egymás társaságát. Olykor ki-kinevette, olykor elborzadt tőle. 1938 elején a király Gogát nevezte ki miniszterelnöknek, és hagyta, hadd kezdje el az antiszemita törvényhozást. Sebastian meglátogatta Nae Ionescut, aki fel volt háborodva:

„– Hogyan lehet azt állítani, uram, a román állampolgárok egy egész kategóriájáról, hogy élőlús-kereskedelemmel foglalkoznak? Ez rágalom, és minden egyes román állampolgárnak joga van a minisztert perbe fogni ezért a gyalázkodásért. Hogyan lehet, uram, öngyilkosságra és deklaszálásra kényszeríteni egymillió embert anélkül, hogy ne veszélyeztetnék magának a román államnak az alapjait?

Igyekeztem megnyugtani és arról biztosítani, hogy a zsidók lassú, sőt erőszakos legyilkolása nem olyan súlyos probléma, főleg azért, mert a Vasgárda sem fog másképpen eljárni.

– Tettleg így van, de szellemileg nem – válaszolta Nae. Mert kedvesem, bármekkora a nevetség, nagy a különbség azon ember között, aki gúnyból öl meg téged és aközött, aki ugyan-
ezt teszi, de lelki fájdalommal.”

Mégis, Nae Ionescu halála mélyen megrázta Sebastiant: „Milyen furcsa sorsa volt ennek a rendkívüli embernek, aki úgy halt meg, hogy nem tudott kiteljesedni, nem valósította meg önmagát, legyőzték – és ha nem esne nehezemre, kimondanám – félrecsúszott.” És halála után egy évvel a gyászmisén, látva a vasgárdistákat, keserűen tette fel a kérdést: „Mit kerestél Nae Ionescu ezek között az emberek között? Mit közösködött velük?” Ezt a Nae-mítosz egyik minapi elemzője jól megírta, de a Sebastiannal való viszony túl bonyolultnak bizonyult számára, ezt már mellőzte. Okkal tette ezt, mert túl bonyolult.

Kétségtelen, Sebastian, amikor újraolvashatta regényét, felfigyelhetett arra, hogy az egyszerűségkultusz a Vasgárdához vezetett, bár Nae Ionescu gyászmiséjén még értetlenkedett. Abban is észrevehette a robbanótöltetet, hogy a regénybeli Professzor, akár prototípusa kurzusa célját értékek eltávolításában látta, olyanokéban mint: „ész, individualizmus, szabad gondolkodás, pozitívizmus”, mert egy érték van: „az élet”, a többit „úgy távolítjuk el, mint a száraz gallyat”.

Fel lehet róni Sebastiannak, hogy amikor érezte és tapasztalta a Cuvântul szélsőjobbra fordulását, akkor nem lépett ki a szerkesztőségéből. Védíratában jelzi, hogy 1933 novemberében szólott Nae Ionescunak, oldozza fel. „Feloldozást” kért, a kifejezés tőle származik, észékeltetni akarta a kapcsolat szoros érzelmi jellegét. Nae Ionescu ki is fakadt: „A Cuvântul antiszemita? A Cuvântul fasiszta? Nem érzed, hogy abszurd?” Sebastian erre „az antiszemiták megrökönyödésére” közzétette a Ion Trivale című cikkét, amelynek hőse hősi halált halt az első világháborúban. Az elesettek emlékére 1930-ban emlékművet emeltek, de az ő nevét nem vették fel, mert zsidó volt. Sebastian ezek után úgy érezte, helyzete „teljességgel világos”. Megírta többek között A revolveres ember című cikkét, amely mintegy tíz nappal azelőtt jelent meg, hogy Ducát lelőtték. Petreu szerint ez a cikk a vasgárdistákkal való szolidaritás megnyilvánulása lett volna és a terrorléggőrt fokozta volna. Az idézet azonban önmagáért beszél: „Az országot járja és lő. Úgy lő, ahogy lélegzik. Biológiai funkciója. A revolver anatómiájának része, és ha a hanyag biológia elfelejtette egy harmadik kézzel is ellátni, pótolja a hiányosságát.” És „ha a dolgok így mennek tovább, a mi emberünk kénytelen lesz a revolvert géppisztolyra cserélni”. Petreu bírálói szerint ez a keserű ironia megnyilvánulása. Petreu kitarat az ellenkezőjénél. De hát, úgy látszik,

puskaporos légkörben nem jó tréfálni, pedig Sebastian csak azzal az ironiával élt, amely szerinte a demokrácia fölénye, és hiányzik a diktátorokból. Vajon Nae Ionescu nem értette volna, hogy ez a korabeli legionáris ideáltípus paródiája? Vagy úgy gondolta, az „egyszerűek” biztatásnak tekintik. Ő maga pedig valóban biztatott a Duca elleni fellépésre. Ez ugyanis azzal érdemelte ki a bosszút, hogy a választások előtt a Vasgárdát törvényen kívül helyezte, és nem indulhatott a választásokon. Sebastian vasgárdista szimpátiái és cinizmusa mellett érv az is, hogy úgy nyilatkozott: „mindegy”, hogy véresek voltak a választások vagy sem, az eredmény ugyanaz. De hát nem volt igaza? A választási verekedések napirenden voltak, a pártoknak még különítményeik is voltak erre a célra. A „mindegy” keserű diagnózis, és egyben vádirat a rendszer ellen, amely valósággal intézményesítette a verekedést.

Sebastian liberalizmusellenessége a liberálisok politikájának elvetése. Ennek hagyományai vannak. A konzervatív kultúrkritika az egész román liberális politikát „tartalom nélküli formának” tartotta, a liberálisok által intézményesített politikai életet pedig circusznak. Nae Ionescu ehhez a hagyományhoz kapcsolódott, akkor is, amikor 1927-ben mélyen elítélte a „Keresztény Diákok Szövetség”-ét a nagyváradi zsinagóga lerombolása miatt: *„Egy imaházat lerombolni a lelki sivárság legelszomorítóbb jele. Lerombolni egy zsinagógát kifejezetten az Ótestamentum megtagadását jelenti, az Ótestamentumét, amely az evangélium alapja, megtöri Isten egyházának a kontinuitását.”* Nae Ionescu pedig ezzel szimbolikusan megtöri a liberálisok által oly hosszan fenntartott politikai antiszemitizmus folyamatosságát.

A nemzetiségeket asszimiláló és bedaráló liberális államgépezettel szemben Nae Ionescu a soknemzetiségű romániai valóság elfogadására intett, és a történelmi Magyarország felbomlására figyelmeztetett. Sebastian olyan ortodox románt látott Ionescuban, aki *„a »románosság« (românie) fogalmát a szeretet, a megértés és az igazságosság cselekedetévé alakítja”*. Kár, hogy ezt Sebastian kihúzta védiratából, bár a lényeg benne maradt.

1935-ös védiratában teljes joggal írhatta: *„Ma nehéz egyenruha nélkül közlekedni az eszmék világában. A kritikai szellemnek sohasem volt egyenruhája. Civil. / Mindig is óvakodtam az abszolút igazságoktól, amelyeket fegyverviselési engedélyként hordanak a zsebben. Arra törekedtem, hogy megőrizsem szerény, de szilárd jogom ahhoz, hogy a dolgok árnyalatait és különbözőségeit felfogjam. Nem vagyok partizán, mindig disszidens vagyok. Nem bízom csak a magányos emberben, de benne nagyon bízom.”* Úgy tűnik, olykor partizánkodott, de valóban nem volt partizán. Amit igazán szemére lehet vetni, az az, hogy védiratának kéziratát maga megcsonkította, vagy hagyta, hogy megcsonkítsák, mert lehet, hogy melodramatikusnak tűnt, pedig nem az: *„Magányos emberek pártjáról álmodom, amelynek nincsen székhelye, nincsen programja, nincsenek mandátumai, nem tart gyűléseket. A magányos ember felelős ember. Az intranszigencia ott kezdődik, ahol az ember úgy dobálózik kővel, hogy rögtön elbújik a másik háta mögé.”*

Szemére lehet vetni, hogy nem vette komolyan a korabeli román politikai erők jobb- és baloldali beosztályozását? Megjátszotta volna-e magát, hogy nem tud különbséget tenni a jobb- és baloldal között? *„Üres szavak, megfelelő kötelezettségek nélkül, a román »bal« és »jobb« a legkülönbözőbb kompromisszumokat és a legfantasztikusabb ellentmondásokat foglalják magukban. A politikai tartalom hiánya személyes őszinteség hiányával párosul, ami megfosztja azokat a szavakat minden valós értelemről. Égre kiáltó a különbség a szavak és a tettek között, teljes az ellentét aközött, ahogy az emberek írnak és ahogy élnek. Botrányos vagyonnal rendelkező demokraták, ragyogó nagyvilági karriert befutó szocialisták, mulatozó temperamentumos teológusok – túl tele van társadalmunk ilyen példányokkal ahhoz, hogy higgyünk az ő »demokráciájukban«, »szocializmusukban« és »ortodoxiájukban«. Milyen*

értéke és értelme lehet egy olyan lapszerkesztő »demokráciájának«, aki havi 200 ezer lejt zsebel be, miközben nyomdája alagsorában a korrektorok tuberkulózisban szenvednek és a munkások éheznek?» Amit a szemére lehet vetni, az megint a védírat megcsonkítása, mert az idézett első mondat után kihúzta a következőket: „Olyan »román politikai breviárum« összeállítására gondoltam, amelyben két oszlopban mutatnám be mindazt, amit 1919 óta a román parlamentben és sajtóban mondtak, írtak és deklaráltak. Mivel közvéleményünknek nincs emlékezete, azt hiszem, hogy ez nagy rendszerező szolgálatot tenne, és még ezenkívül nagyon pitoreszk is lenne. / Ne botladozzunk tehát a hamis kritériumokon. A román politika se nem bal-, se nem jobboldali, hanem különböző szeleknek kitett tenger, amelyen mindenféle kalózok hajóznak, várva a megfelelő pillanatot.” Tudjuk, a Cuvântul is nagy kalózhajó volt, Nae Ionescu egyik legnagyobb kalóza volt a román tengernek. Ez igazában akkor derült ki Sebastian számára, amikor zátonyra futott a hajó és elsüllyedt. De előtte minden pártra tüzeltek. A hajóskapitány, Nae Ionescu antidemokratikus nézőpontja sem volt kötelező, hajóján egészséges anarchia érvényesült, és ezzel élt Sebastian is.

Sebastian antipolitikájának lényege mindkét oldal elvetése. Ezt lehet elhibázottnak minősíteni, de maga a jelenség jelzi, hogy milyen veszélyekkel jár, ha a politikai erők saját eszményeikből csúfot űznek, és devalválódnak a szavak. Regényéből éppen azt a részt hagyta ki, amely éppen a szavak jelentőségéről szól. Amit ékes zárójelbe tettem, azt ki is húzta a kéziratban. „Nagyon nehezen szoktam meg, hogy nyugodtan gondolkodjam, és nem akarom elveszíteni ezt a szokást, amelyet oly lassan építettem ki. »Van valami hisztérikus bennünk [...]« Korábban én is magamban hordtam a nagy drámák babonáját. Módszeresen megszabadultam tőlük, egyiktől a másik után, és az építészet nagy hasznomra vált. Leszoktatott a belső vizsgálódásokról és megtanított a kifejezésekkel való gazdálkodásra. (Nagyon fontos a szótár problémája. Ha súlyos büntetések terhe mellett megvonná Bologától [...] azt a jogot, hogy egy évig szakosos kifejezéseivel – »dráma«, »autentikus«, szellemi »tűzvész«, »autentikus« tapasztalat – éljen, akkor azt hiszem, a másképpen való önkifejezés szükséglete miatt revízió alá venné egész gondolkodását, amelyet eddig nem sikerült pontosan körülhatárolnia, noha oly nagy valóságként él át).” Azért, hogy Sebastian mit gondolt és írt, naivság szemrehányást tenni, de azért, hogy olyasmiket húzott ki a kézírataiból, amik javára válhattak volna, már jogos lehet a szemrehányás, legalábbis esszém többé-kevésbé kötelező demagógiája miatt. Az idézett és regényéből elhagyott résszel Sebastian szakított a maga „kettős életével” is, és tette ezt – talán – még azelőtt, hogy Nae Ionescu kalózhajója, a Cuvântul elsüllyedt volna.

A hajótörés előtt és után viszont maradt az, aki volt, és ahogy önmagát védíratában meghatározta: „zsidó, román, dunai”. Zsidósága hűség a családhoz és a képzelte közösség történetéhez, a zsidónak nevezett szellemhez, röviden valami megfogható és mégis megfoghatatlan mássághoz. Zsidósága volt románsága alapja. Hiszen – kimondatlanul is jelen volt a kérdés – milyen román lenne, ha megtagadná zsidóságát? Egyik 1935-ös előadása szerint egy emberben két hang is megszólalhat, és ez a két hang mégis egyet alkot. Magától értetődik, hogy a két hang közül egyik hang sem lehet hamis. Nem tudott úgy zsidó lenni, hogy ne legyen egyben román is. Szemére lehet vetni, hogy nem látta annak veszélyét, hogy Nae Ionescu a román és az ortodox közé egyenlőséget tett, a románságot és az ortodoxiát kirekesztő módon azonosította. A felvilágosodás görög katolikus írástudóját, S. Micu-Kleint, vagy a liberális államalapításban fő szerepet játszó liberális Ion Brătianu nem tartotta románnak, csak „jó románnak”. Aligha vette volna rossz néven Sebastian, ha jó románnak nevezik. Dunaiság viszont nemcsak a szülőföldhöz, a Duna menti Brăilához és vidékéhez való kötődést jelentette, ahogy az a korabeli gyökerek kultuszának megfelelt, hanem azt is, hogy célszerűnek tartotta, hogy a dunai államok egymással társuljanak

problémáik megoldására, ahelyett, hogy a nagyhatalmak kegyeit lesve egymást próbálnák kijátszani.

Sebastian „kettős élete” nem a fasiszta publicista és a humanitárius író között oszlik meg, hanem az ádáz publicisztika, a finom esszé, az elemző regényírás, a komor, olykor borzasztó valóság dokumentálása és a boldog emberi világot megidéző dramaturgia között. Az 1930-as évek óta finomabb lett a stílus – írásban, de a probléma maradt. Az viszont nem kétséges, hogy a régi és mai Sebastian-viták igazi nyertese maga Mihail Sebastian. Láthatjuk, messze magasodik az olykor nagyon szellemtelen szellemi táj fölül. 1941 novemberében azt álmodta, hogy barátnőjével egy vaskardista-felvonuláson az élen haladnak, amikor valaki rájuk kiált: „Zsidó legionáriusok!”, mire elmenekülnek. Lelkiismeret-furdalása volt? Amikor 1942-ben az egyik – majdani kommunista – szélkakas-író könyvében úgy szerkesztette őt ki, mint „keresztetlen zsidó és az ortodoxok gyakori díszgoja”, akkor naplójában keserűen nyugtázta: *„Ahogy öregszem, úgy látom be, hogy a malentendu-k [félreértések] elkerülhetetlenek. A Cuvântul életem örökké nyílt kérdése. Semmi sem zárja le, semmi, sem az írásom, sem az életem.”* Igaza van. De ki tudja lezárni? Ha őt nem engedjük szóhoz jutni akkor, amikor róla beszélünk, nem az ő, hanem a mi lezáratlan kérdéseinkről árulunk el egyet s mást. Igen, de minek?